

İctimai elmlər

UOT 94 (479.24)

Ş.V.Bağirova
Azərbaycan Dillər Universiteti
baghirova.shalala@mail.ru

“CƏMİYYƏTLƏR VƏ İTTİFAQLAR HAQQINDA MÜVƏQQƏTİ QAYDALAR” VƏ ONUN BAKI ŞƏHƏRİNDƏ TƏTBİQİ

DOI: 10.30546/170899876.72.1.2024.07

Açar sözlər: Rusiya imperiyası, Şimali Azərbaycan, müvəqqəti qaydalar, ictimai təşkilatlar

1905-ci ildə Rusiya imperiyasında baş verən inqilabdan sonra ölkədə aparılan sosial-siyasi islahatlar nəticəsində vətəndaş cəmiyyəti institutlarının yaranması prosesi baş verirdi. Bu prosesin hüquqi əsaslarını imperator II Nikolayın 1906-cı ilin martın 4-də imzaladığı “Cəmiyyətlər və ittifaqlar haqqında Müvəqqəti Qaydalar” təşkil edirdi. Bütün imperiya ərazisində, o cümlədən Şimali Azərbaycanda da xeyriyyəçilik, tibb, təhsil və digər sahələri əhatə edən ictimai təşkilatlar şəbəkəsi yaranırdı. Müvəqqəti Qaydalar əvvəlki qanunlardan fərqli olaraq, cəmiyyətlərin və birliklərin fəaliyyətini tənzimləyirdi. Başqa sözlə, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının yaranması dövlət səviyyəsində dəstəklənir və bütün imperiya ərazisinə yayılırdı.

Təqdim edilən məqalənin xronoloji çərçivəsi XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərini əhatə edir. Məqalədə “Müvəqqəti Qaydalar”dan əvvəl mövcud olan və onun qəbul edilməsindən sonra Rusiya imperiyasının tərkibində olan Şimali Azərbaycanda müsəlman və qeyri-müsəlman ictimai təşkilatlarının kütləvi şəkildə yaranması, fəaliyyəti araşdırılır və müqayisə edilir.

Ш.В.Багирова

«ВРЕМЕННЫЕ ПРАВИЛА ОБ ОБЩЕСТВАХ И СОЮЗАХ» И ЕГО ПРИМЕНЕНИЕ В ГОРОДЕ БАКУ

Ключевые слова: Российская империя, Северный Азербайджан, временные правила, общественные организации

В результате социально-политических реформ, проводимых в Российской империи после революции 1905 г., в стране происходил процесс образования институтов гражданского общества. Правовую основу этого процесса составили “Временные правила об обществах и союзах”,

подписанные императором Николаем II 4 марта 1906 г. По всей территории империи, в том числе и в Северном Азербайджане, формировалась сеть общественных организаций, охватывающих благотворительность, медицину, образование и другие сферы. В отличие от предыдущих законов, Временные правила регулировали деятельность обществ и объединений, иными словами, становление институтов гражданского общества поддерживалось на государственном уровне и распространялось по всей территории империи.

Хронологические рамки представленной статьи охватывают период конца XIX – начала XX века. В статье исследуется и сравнивается массовое возникновение и деятельность мусульманских и немусульманских общественных организаций, существовавших как до "Временного положения", так и образованных после его принятия в Северном Азербайджане, находившемся в составе Российской Империи.

Sh.V.Baghirova

“TEMPORARY RULES ON SOCIETIES AND UNIONS” AND ITS IMPLEMENTATION IN THE CITY OF BAKU

Keywords: *Russian Empire, North Azerbaijan, temporary regulations, public organizations.*

After the revolution in the Russian Empire in 1905, socio-political reforms led to the establishment of civil society institutions. The legal foundation for this transformation was the "Temporary Regulations on Societies and Unions," signed by Emperor Nicholas II on March 4, 1906. This initiative promoted the creation of a network of public organizations encompassing charity, medicine, education, and various other fields across the empire, including North Azerbaijan. Unlike previous laws, the Provisional Rules regulated the activities of societies and associations. Essentially, the state-backed creation of civil society institutions gained momentum and proliferated throughout the empire.

The temporal scope of this article spans the late 19th century to the early 20th century. The article explores and contrasts the widespread formation and operation of Muslim and non-Muslim public organizations in Northern Azerbaijan, both pre-dating and postdating the implementation of the "Temporary Regulations," within the context of the Russian Empire.

İctimai təşkilatların yaranması və fəaliyyəti hər bir sivil cəmiyyət üçün normal və qəbul edilən sayılır. Könüllü birlik olan ictimai təşkilat hər hansı bir ölkə daxilində yaradılır və insanlar arasında siyasi fəallığın artması, öz fəaliyyətin inkişafı, çoxcəhətli maraqların təmin olunmasına xidmət edir.

1828-ci ildə Şimali Azərbaycan torpaqları Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra burada mövcud olan qədim xeyriyyəçilik ənənələri qalmaqda idi. Bəhs edilən dövrdə bütün imperiya ərazisində

bərqərar olmuş xeyriyyə cəmiyyəti olan “İmperatriçə Mariyanın təsisatları”-nı saymasaq, Rusiyada ictimai təşkilatların yaranması XIX əsrin ikinci yarısına təsadüf edir. İmperiyanın müxtəlif yerlərində, xüsusilə də Rusiyanın özündə pərakəndə cəmiyyətlər yaranırdı. Bu dövrdə ən çox ilk fəhlə təşkilatları təşəkkül tapırdı. Odessa, Sankt-Peterburq şəhərlərində yaradılan rus fəhlə ittifaqları əsasən siyasi mübarizəyə, siyasi azadlıqların əldə edilməsinə yönəlmişdi. Həmin illərin fəhlə təşkilatları Rusiya imperiyası ərazisində proletariatin birləşməsinə, fəallığına təsir etmiş və XIX əsrin 80-ci illərində fəhlə hərəkatının baş qaldırmasına zəmin yaratmışdı.

XIX əsrin ikinci yarısından Bakı ərazisində bir neçə qeyri-müsəlman ictimai təşkilatı fəaliyyət göstərirdi ki, onlar Müvəqqəti Qaydaların tətbiqindən sonra da yeni qanunlar əsasında fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Bunların içərisində “Müqəddəs Nina” qadın xeyriyyə cəmiyyətinin Bakı şöbəsi 1859-cu ildə təsis edilmişdi. Bu cəmiyyət “zəngin adamların maliyyə yardımı və onların qızlarının təhsil haqqı hesabına fəaliyyət göstərirdi” [1, s.48]. Bundan başqa, IX əsrdə yaşamış və slavyanların mədəni və dini inanclarında yeniliklər gətirmiş bizanslı missionerlər Kiril və Mefodinin adını daşıyan “Rus pravoslav xorunun Kiril-Mefodi Qardaşlığı” 1887-ci ildə təsis edilmişdi və 1905-ci ilə qədər bu ad altında fəaliyyət göstərmişdi [3, v.13]. 1905-ci ildən Aleksandr Nevski Baş Kilsəsi yanında “Bakı Kiril-Mefodi pravoslav və xeyriyyə Qardaşlığı” adı alan bu təşkilat imperatorun imzaladığı “Müvəqqəti Qaydalar”dan sonra struktur və fəaliyyətində dəyişikliklərin edilməsinə zərurət duymuş və yenidən təşkil edilmişdi. Digər təşkilat olan Bakı Xeyriyyə Cəmiyyəti 1875-ci ildən fəaliyyət göstərirdi [7, v.29b]. Adları çəkilən bu qeyri-müsəlman ictimai təşkilatların sırasında ən böyüyü və demək olar ki, yerli müsəlmanlar üçün ən təhlükəlisi ermənilərə məxsus Müqəddəs Qriqori adına “Bakı Erməni İnsansevərlər Cəmiyyəti” idi. Çünki bu cəmiyyətin fəaliyyətinə nəzər saldıqda, xüsusilə də terrorçu Daşnaksütun partiyası ilə əlaqələrini araşdırdıqda onun ermənilərin bu torpaqlarda xülyasını qurduqları dövlətçilik ideyalarının mühüm tərkib hissəsi olması qənaətinə gəlmək olar. Bu cəmiyyət 1864-cü ilin mayın 21-də fəaliyyətə başlamışdı. Cəmiyyətin devizi – “insanlara sevgi”, məqsədi isə Rusiya tərkibində olan ermənilərə yardım və maarifçiliyin yayılması idi [8, v.2].

Onu da qeyd etmək ki, Bakıda yerli müsəlmanlara aid ilk ictimai təşkilat Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti olmuşdur. Cəmiyyət 1871-ci ildə fəaliyyətə başlasa da, yerli müsəlmanların diqqətini cəlb edə bilmədiyi üçün bir il sonra bağlanmışdı. Bu haqda cəmiyyətin təsisçisi, maarifçi Həsən bəy Zərdabi 1905-ci ildə “Həyat” qəzetinin 107-ci sayında dərc olunmuş “Cəmiyyəti xeyriyyə binası” adlı məqaləsində yazırdı: “Bir neçə il bundan sonra 1871-ci il sənədə mən də bizim müsəlmanlar üçün bir belə cəmiyyəti –

xeyriyyə nizamnaməsi tərtib edib və bir neçə qeyri adamlara da onun ərizəsinə qol çəkdirib, sərdara verib təsdiq elətdirdim. Amma mənim çağırışıma nə ki, bir qeyri müsəlman, hətta ərizəyə qol çəkənlər də gəlmədi” [2, s.9]. Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti fəaliyyətini 1905-ci ildə bərpa edərək, Cümhuriyyətin süqutuna qədər ən iri müsəlman ictimai təşkilatı kimi fəaliyyət göstərmişdi.

Qeyd edək ki, bəhs edilən dövrdə Bakı sənaye cəhətdən güclü inkişaf etmiş şəhər üçün ictimai təşkilatların da əsas mərkəzi sayılırdı. Daha dəqiq desək, ictimai təşkilatlar Bakıda yaranırdı və əsasən də burada fəaliyyət göstərirdi. Şəhərdə yaradılan bu təşkilatlar təkcə türk-müsəlmanlar arasında deyil, qeyri-müsəlman xalqları arasında da fəaliyyət göstərirdi. Hətta demək olar ki, Bakıda qeyri-müsəlman ictimai təşkilatlarının sayı müsəlman təşkilatlarından daha çox idi. Bu hal, ilk növbədə, şəhər əhalisinin çoxmillətli olması ilə də izah oluna bilər. XIX əsrin ikinci yarısında Cənubi Qafqazda müsəlmanların xristianlara nisbətdə ictimai cəhətdən təşkilatlanmaları ziddiyyətli bir hal almışdı. Yerli müsəlmanlardan fərqli olaraq, xristianlar, ruslar, ermənilər və digər qeyri-müsəlmanlar üçün imperiyanın hakim qüvvələri tərəfindən şərait yaradılırdı. Rusiya ərazisində kilsə birbaşa xeyriyyəçilik ilə bağlı idi və bu əlaqə əsrlər boyu davam edirdi. Kilsə öz fəaliyyəti nümunəsində ölkənin və xalqın ağır günlərində insanlara yardım etməyin vacibliyini göstərir və bütün xeyriyyə təşəbbüslərini dəstəkləyirdi. Odur ki, kilsənin xeyriyyəçiliyə birbaşa müdaxiləsi olduğundan, müsəlmanların bu sahədə geri qalmalarının səbəbi aydın olur. Türk-müsəlmanların böyük əksəriyyətini təşkil edən kasıb əhalinin heç də hamısı öz milli, şəxsi hüquqlarının müdafiəsi iqtidarında deyildilər. Bunun üçün, ilk növbədə, maariflənmək mütləq idi ki, təəssüf ki, müsəlmanlar arasında bu prosesin keyfiyyəti çox aşağı səviyyədə idi. Başqa sözlə, kasıb, yoxsul əhali hər şeydən əvvəl öz gününü-güzəranını, dolanışığını, çörək pulu qazanmağını düşünürdü. Bu baxımdan müsəlmanlar arasında təşkilatlanma işləri “Cəmiyyətlər və ittifaqlar haqqında Müvəqqəti Qaydalar”ın qəbul edilməsinə qədər zəif olaraq qalmağa idi.

XX əsrin əvvəllərində bütün Rusiya imperiyası ərazisində baş verən siyasi çaxnaşmalar imperialist dairələri ziddiyyətlərin daha da dərinləşməsinin qarşısını almaq üçün müxalif qüvvələrin xeyrinə bir sıra güzəştlərin aparılmasına məcbur edirdi. Bu güzəştlərə dünya müharibəsinin qızgın çağında Rusiyada inqilabın baş qaldırması da öz təsirini göstərirdi. Barrikadalar, küçə döyüşləri, terror aktları minlərlə insan həyatına son qoyurdu. Belə bir zamanda – 1905-ci ilin oktyabrın 17-də İmperator II Nikolay “17 Oktyabr Manifesti” adı ilə tarixə düşən bir sənəd imzalamışdı. Bu manifest Rusiyada “Azadlıq Manifesti” adını da almışdı. Çünki manifestin şərtlərindən birini xalqa vətəndaş azadlıqlarının sarsılmaz əsaslarının, daha dəqiq desək, söz,

mətbuat, vicdan, sərbəst toplaşmaq, şəxsiyyət toxunulmazlığının bağışlanılması təşkil edirdi. Bundan başqa manifest Dövlət Dumasına qanunverici səlahiyyətlər verməklə yanaşı, siyasi partiyaların da yaranmasına imkan yaradırdı. Bir sözlə, “Azadlıq Manifesti” mütləqiyyət Rusiyasında konstitusiyə rolunu oynayırdı.

Manifestin imzalanmasından sonra ölkədə islahatların keçirilməsinin labüdlüyünü başa düşən imperator 1906-cı ilin martın 4-də “Cəmiyyətlər və ittifaqlar haqqında Müvəqqəti Qaydalar” adlı digər bir sənəd imzalamalı oldu. Bu qaydalar “17 Oktyabr Manifesti”nin ideyalarını daha da inkişaf etdirərək, müxtəlif ictimai təşkilatların fəaliyyətinə rəvac verirdi. Qaydalar hələ XX əsrin əvvəllərində müasir anlamda qeyri-hökumət təşkilatları statusunda olan cəmiyyət və ittifaqların yaranmasını, fəaliyyətini, ləğvini tənzimləyirdi. İctimai təşkilatların fəaliyyətinin əsaslarını müəyyən edərək, “Müvəqqəti Qaydalar” ictimai təşəbbüs sferasının genişlənməsinə, əhalinin həyatında mühüm məsələlərin həllində cəmiyyətin roluna, bir sözlə, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının inkişafına təkan verirdi.

Fərman iki sənəd – Ədliyyə Nazirliyi və Ticarət Nazirliyinin sənaye şöbəsinin təqdim etdiyi layihə və B.N.Kokovtsevin rəhbərliyi ilə 1905-ci ildə fabrik-zavod qanunvericiliyinin işlənilib-hazırlanması məqsədilə yaradılmış şöbələrarası komissiyanın “Həmkarlar cəmiyyəti haqqında” layihə əsasında tərtib olunmuşdu [11]. Qaydalar həmkarlar təşkilatları, ictimai təşkilatlar, birliklər, dərnlər, habelə dini qruplara şamil edilirdi. İctimai asayiş pozan, mənafeyə zidd və xaricdən idarə olunan təşkilatların fəaliyyəti qadağan idi.

Adları çəkilən sənədlərin qəbul edilməsindən sonra imperiyanın hər yerində olduğu kimi, Şimali Azərbaycan ərazisində də siyasi partiyalar, xeyriyyə cəmiyyətləri təşəkkül tapmağa başlayırdı.

Hər bir ictimai təşkilat dövlət qeydiyyatından keçməli idi. Təşkilatın təsis edilməsi haqqında ərizə, onun fəaliyyəti ilə bağlı nizamnamə layihəsi və təsisçilərin imzaları notariusun şahidliyi ilə qubernator və ya qradonaçalnikə təqdim olunurdu. Eyni zamanda, cəmiyyətin təsdiq etdiyi nizamnamə layihəsinin əlavəsi və cəmiyyətlərin yaranması ilə bağlı elanları çap etmək üçün lazımi miqdarda pul vəsaiti də təqdim edilməli idi [12].

“Müvəqqəti Qaydalar” ictimai təşkilatların yaradılmasını əhalinin potensial imkanlarından qanuni hüquqlarına doğru dəyişməsinə xidmət edirdi. Yaradılacaq təşkilat hər hansı bir strukturdan qazanc, gəlir ummayan və qarşısına konkret məqsəd qoymuş bir neçə şəxsin birliyindən ibarət olmalı idi. Birlik və yaxud ittifaq isə iki və ya daha artıq bu kimi cəmiyyətlərin, yaxud da ən azı onların nümayəndələrindən təşkil olunurdu [12]. Qaydalarda həm də peşə cəmiyyətlərinin mövqeyinə aydınlıq gətirirdi, belə ki, onlar həmkarlar ittifaqı adlandırılmırdı. Cəmiyyətlər və

ittifaqlar arasında fərq var idi və həmkarlar cəmiyyətləri ittifaq hesab edilirdi. Həmkarlar cəmiyyətləri həm ticarət və sənaye müəssisələrində çalışanlar, həm də sahibkarlar tərəfindən yaradıla bilərdi və əsas məqsədləri iqtisadi maraqların müəyyənləşdirilməsi, üzvlərin iş şəraitinin yaxşılaşdırılması və yaxud da sahib olduqları müəssisələrin məhsuldarlığının artırılması idi. Qaydaların tətbiqindən sonra Bakıda bir neçə iri belə həmkarlar cəmiyyəti fəaliyyətə başlamışdı. “Bakı şəhəri və onun rayonlarında mexaniki istehsal işçilərinin həmkarlar cəmiyyəti”, “Qulluqçuların həmkarlar cəmiyyəti”, “Çəkməçilərin həmkarlar cəmiyyəti” və digərləri “Müvəqqəti Qaydalar”ın qəbulundan sonra yaranan ictimai təşkilatlar idi. Qeyd edək ki, 1906-1908-ci illər arasında Bakı şəhərində ümumilikdə 17 iri həmkarlar cəmiyyəti yaranmışdı [6, v.13].

Hər bir cəmiyyətə tabe olan şöbə, eləcə də ittifaqlar mütləq şəkildə nizamnaməyə malik olmalı və qaydalarda qeyd edilən maddələrə əməl etməli idi. Daxili İşlər Nazirliyi hər hansı bir cəmiyyət və ya birliyin fəaliyyətində ictimai təhlükəsizliyə və asayişə zidd olan haldan şübhələndiyi təqdirdə onları bağlamaq səlahiyyətinə malik idi. İctimai əxlaqa və cinayət hüququna zidd və ya ictimai asayişə və təhlükəsizliyə təhdid olan, xaricdə yaşayan şəxslər və yaxud mövcud olan təşkilatlar tərəfindən idarə edilən, siyasi məqsədlər güdən cəmiyyətlərin fəaliyyəti qadağan edilirdi.

İctimai təşkilatların nizamnamələrində cəmiyyət və ya ittifaqın adı, məqsədi, məkanı, fəaliyyət vasitələri, təsisçilərin adı, ata adı, soyadı, vəzifələri, yaşayış ünvanları, üzvlərin qəbul və xaric olunma qaydaları, üzvlük haqqının məbləği və ödənilmə qaydası, idarə heyətinin tərkibi, yaradılması, mövcud olduğu yer, hesabatların aparılma qaydası, nizamnaməyə edilən dəyişikliklərin qaydası əks olunmalı idi. Qeyd olunanlar 21-ci maddədə öz əksini tapır. Hər hansı bir təşkilatın nizamnaməsi müvafiq orqanları təsdiq edilməmişdən öncə onun təsisçiləri, xüsusilə də siyasi baxışları haqqında hüquq-mühafizə orqanları araşdırmalar aparırdı.

Qaydaların 22-ci maddəsinə əsasən, hər bir təşkilat öz nizamnamə layihəsini hazırlayıb müvafiq strukturlara təqdim edir, razılaşdırıldığı təqdirdə əsl təsdiq olunurdu və bununla da fəaliyyətə başlayırdı. Hər bir təşkilatın dövlət reyestrindən keçməsi də mütləq idi.

İctimai təşkilatların heç də hamısı sosial təbəqələrin diqqətini çəkəcək daxili ziddiyyətlərdən azad deyildi. Hakimiyyət dairələrinin icazəsi olmadan ictimai tədbirlərin keçirilməsi qadağan idi. İnzibati orqanların və polislin ümumi asayışı və təhlükəsizliyi pozacaq yığıncaqların dağıdılmasına və qoyulan qaydaların pozulmasına görə cərimə kəsmək və ya həbs cəzası vermək hüququ vardı [12].

Ümumiyyətlə, “Müvəqqəti Qaydalar”ın tətbiqi onun bəzi maddələri ilə bağlı quberniyalarda ictimai təşkilatlarla bağlı ziddiyyətli fikirlər və

birmənalı olmayan münasibət yaratmışdı. Qaydalara dəyişikliklərin edilməsi ilə bağlı Daxili İşlər Naziri Stolipinin 1907-ci ilin sentyabrın 9-da imperatora ünvanladığı məktubda cəmiyyət ifadəsinin 4 mart tarixli qaydalar əsasında bir sıra anlaşılmazlıqların yarandığı qeyd olunurdu. Təklif edilirdi ki, cəmiyyət anlayışı daha dəqiq aydınlaşdırılsın, cəmiyyətlərin həmkarlar təşkilatı və yaxud da sadəcə cəmiyyətlərə bölünməsinin arzuolunan və vacibliyi müəyyən edilsin. Eləcə də həmkarlar cəmiyyətinin hansı əlamətlərə görə təyin olunması, kimlərin bura üzv olması məsələləri dəqiqləşdirilsin [6, v.1-2].

“Müvəqqəti Qaydalar”ı əvəz edəcək qanun layihəsi 1910-cu ildə hazırlanmış, 1914-cü ilin yanvar ayında isə dərc edilmişdi. Yeni qaydalara görə, fəhlə cəmiyyətlərinə 17 yaşından yuxarı şəxslər qəbul edilir, səsvermədə 21 yaş və idarə heyətinə namizədlik 25 yaş müəyyən olunurdu. “Müvəqqəti qaydalar”da yalnız idarə heyətinin üzvlərinin siyahısı, yeni qaydalara görə isə bütün üzvlər haqqında məlumatlar hökumət orqanlarına təqdim edilməli idi. Cəmiyyətlər ölkə xaricində şöbələr açmaq hüququndan məhrum edilirdi. Lakin bu layihə Dövlət Dumasına daxil edilmədiyindən, “Müvəqqəti Qaydalar” 1917-ci ilin fevral inqilabına qədər qüvvədə qalmışdı. [11]. Rusiyada dövlət çevrilişindən sonra cəmiyyətlər və ittifaqlar haqqında qanun layihəsi də digər sənədlər kimi qüvvədən düşmüşdü.

İctimai təşkilatların könüllü şəkildə formalaşdırılması məcburiyyət prinsipinə əsaslanan korporativ institutlara malik ənənəvi sinfi cəmiyyətin məhv edilməsindən xəbər verirdi [9]. Qeyd edək ki, zadəgan sinfi bu təşkilatların fəaliyyətini birmənalı qəbul etmirdi, belə ki, onlar arasında bir tərəfdən əhalinin artmaqda olan maddi-mənəvi ehtiyaclarını qarşılamaq istəyi, digər tərəfdən isə bu təşkilatların daha da irəliyə gedərək, müxalif əhval-ruhiyyənin yaranması qorxusu mövcud idi. Bu qorxuları əsassız saymaq olmazdı. Həyatın müxtəlif sahələrinə daxil olan ictimai təşkilatlar hökumətə və yerli özünü idarəetmə orqanlarına nüfuz edir, müəyyən hallarda hətta əvəz edirdilər. Bəzi hallarda isə idarəçiliyi əla alırdılar desək, yanlışdır. Bu kimi halları Bakıda fəaliyyət göstərən bir sıra qeyri-müsəlman, xüsusilə də ermənilərə məxsus ictimai təşkilatların fəaliyyətində görmək olur. Məsələn, Rusiyanın ictimai xadimi V.Veliçko yazırdı ki, Qafqazın hakimi knyaz Qolitsın tərəfindən Bakıda fəaliyyət göstərən Erməni İnsansevərlər Cəmiyyətinin terrorçu Daşnaksütun partiyasının üzvləri ilə qeyri-qanuni əməkdaşlığı, inqilabçı proletarlara gizli yardımları aşkara çıxarılmış və 1903-cü ildə erməni-qriqorian kilsələrində təftişlər aparılmışdı. Nəticədə onların əmlakı müsadirə edilmiş, o cümlədən, cəmiyyətin fəaliyyətinə məhdudiyyətlər qoyulmuşdu [10]. Belə lokal vəziyyət I Dünya müharibəsinin başlanmasına qədər davam etmişdi. Müharibə başlayandan sonra cəmiyyət yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək, fəaliyyətlərini yenidən

geniş formada bərpa etmişdi. Yaxud da digər bir təşkilat – Bakı Erməni Mədəni Birliyini də misal göstərmək olar. 1906-cı ilin oktyabrında yaranan bu təşkilatın fəaliyyətindəki qanunsuzluqlar haqqında Bakı Qradonaçalnikliyinə müraciətlər olunsada, haqqında heç bir ciddi tədbir görülməmişdi. Misal üçün, 1907-ci ilin martın 9-da Mühafizə Punktunun rəisliyi tərəfindən Bakı Qradonaçalnikinin dəftərxanasına belə bir məktub daxil olmuşdu: “Agentliyin məlumatına görə, Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən “Erməni mədəni birliyi” gizli şəkildə hakimiyyətə qarşı mübarizədə erməni millətinin birləşdirilməsi məqsədini həyata keçirir. Baş verənlər haqqında şəxsən cənab Qradonaçalnikə məlumat verməyi özümə borc bilirəm” [4, v.18]. Yaxud da Qafqaz canişinliyi yanında Xüsusi şöbənin polis rəisliyi də Bakı Qradonaçalnikinə məktub göndərmişdi. Məktubda deyilirdi: “Bakı şəhərində qanuni fəaliyyət göstərən “Bakı erməni mədəni birliyi”nin millətçilik ruhunda işləri haqqında polis departamentinə gizli məlumatlar daxil olmaqdadır. Birliyin fəaliyyətinə nəzarət etməyinizi sizdən xahiş edirik” [4, v.18b]. Görünür ki, Bakıda fəaliyyət göstərən erməni ictimai təşkilatları hökumət dairələrinə müəyyən təsirlər göstərərək, onları “razı sala bilirdilər”.

Qaydaların tətbiqindən sonra da Bakıda yaşayan qeyri-müsəlmanlar müxtəlif ictimai təşkilatlar yaradaraq, məhz öz millətlərinin nümayəndələrinə müxtəlif yardımlar təşkil edirdilər. Bunlar rus, yəhudi, erməni, gürcü, polyak və digərlərinə məxsus və əsasən də lokal xarakterli xeyriyyə cəmiyyətləri idi. Lakin bunlarla yanaşı, elə cəmiyyətlər də var idi ki, onlar üçün milliyyət, din anlayışı önəm kəsb etmirdi. Misal üçün, “Uşaq ölümü ilə mübarizə cəmiyyəti”, Mərkəzi Ev Komitəsi bu qəbildən idi. Bu cəmiyyətlərin təsisçiləri milliyyətcə qeyri-müsəlman (Y.Gindes, A. Leontoviç) olsalar da, onlar öz yardımlarını milliyyətindən asılı olmayaraq hər bir şəxs üçün göstərirdilər.

“Müvəqqəti Qaydalar”ın tətbiqi xalqımızın da görkəmli ictimai xadimlərinin qarşısında bir yol açmışdı və onlar sözügedən sahədə yerli türk-müsəlmanların xeyrinə təşkilatçılıq işlərində müstəsna xidmətlər göstərmişlər. Yuxarıda adı çəkilən Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətindən sonra məlum qaydaların tətbiqi milli ictimai təşkilatların yaradılmasına təkan vermişdi. Xalqın güzəranı, dolanışığı, onun elmi, təhsilli inkişafı haqqında düşünən demokratik ruhlu ziyalılar, imkanlı şəxslər xeyriyyə cəmiyyətləri yaratmaq təşəbbüsləri ilə çıxış edir və bu layihələri gerçəkləşdirirdilər. Bakı Qadın Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti, Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti, Nəşri-Maarif, Səadət, Nicat, Səda və bir sıra xeyriyyə cəmiyyətləri bu qəbildən olan milli ictimai təşkilatlar idi. Bu ictimai təşkilatlar əsasən yerli türk-müsəlman əhalinin təhsilinə, mədəniyyətin inkişafına xidmətlə yanaşı, kasıb uşaqların təlim-

tərbiyəsinə yardım göstərir, təhsil haqlarını ödəyir, paltar və yeməklə təmin edirdilər.

Ümumilikdə XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda baş qaldıran milli-azadlıq düşüncələri, yerli müsəlmanlar arasında tədricən milli oyanışa səbəb olurdu. İctimai, siyasi, iqtisadi baxımdan mürəkkəb olan bir dövrdə xalqın güzəranı, dolanışığı, onun elmlə, təhsillə inkişafı haqqında düşünən demokratik ruhlu ziyalılar, imkanlı şəxslər ictimai təşkilatlar yaratmaq təşəbbüsləri ilə çıxış edir və bu layihələri gerçəkləşdirməyə müyəssər olurdular. Təbii ki, bütün bunların həyata keçirilməsində imperatorun imzaladığı məlum hüquqi sənədlər də rol oynamışdı. Müxtəlif millətlərin yaşadığı Bakı şəhərində hakim dairələrin əsas məqsədi imperiyanın milli maraqlarını ön plana çəkmək olsa da, “Cəmiyyətlər və ittifaqlar haqqında Müvəqqəti Qaydalar” xüsusilə yerli türk-müsəlmanlar arasında təşkilatlanma işlərinin güclənməsinə və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının formalaşmasına vəsilə olmuşdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Aleksandr Nevski kafedralında Bakı Kiril-Mefodiy pravoslav və xeyriyyə qardaşlığının yaradılması işi // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, Fond №46, siyahı №2, saxlanma vahidi 72
2. Bakı Erməni Mədəni Birliyi // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, Fond №46, siyahı №2, saxlanma vahidi 71.
3. Cəmiyyətlər və ittifaqlar haqqında mövcud qanunun nöqsanları ilə bağlı Daxili İşlər Nazirliyinin məlumatların və nəticələrin təqdim edilməsinə aid sirkulyarları // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, Fond №46, siyahı №2, saxlanma vahidi 47
4. Maarifçi cəmiyyətlərinin fəaliyyətinə nəzarət üzrə, peşə cəmiyyətlərinin hesabatlarının təqdim edilməsi qaydaları haqqında, bu məsələ ilə bağlı Qafqazın qubernatoru və Bakı şəhər polis rəisi ilə görüşlərin və yazışmaların təşkilinə icazə haqqında polis və Ümumi İşlər İdarəsinin sirkulyarları. Bakı şəhərində mövcud olan peşə cəmiyyətlərinin siyahısı // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, Fond №46, siyahı №2, saxlanma vahidi 50
5. 1905-ci il üçün xeyriyyə cəmiyyətlərinin hesabatı // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, Fond №46, siyahı №2, saxlanma vahidi 215
6. 1913-1914-cü il üçün Bakı Erməni İnsansevərlər Cəmiyyətinin Şamaxıda cəmiyyətinin şöbəsinin açılması haqqında məktub // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, Fond №46, siyahı №2, saxlanma vahidi 228

7. *Süleymanova S.* Azərbaycan qadının ictimai-siyasi hərəkətdə yeri və rolu (XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəlləri) // Tarix və onun problemləri, Bakı, 2012, №2, s.48-51
8. *Yaqublu N.* Azərbaycanın ilk qeyri-hökumət təşkilatları. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 93 s.
9. *Туманова А.С.* Временные правила об обществах и союзах 4 марта 1906 г. и особенности их реализации в Западном крае // Гісторыя і сучаснасць: беларуская дзяржаўнасць ва ўсходнееўрапейскім цывілізацыйным кантэксце: зборнік навуковых прац, прысвечаных 90-годдзю з дня нараджэння прафесара І. А. Юхо. Мінск, 2012. с.344-355
10. Гумбатова Т., Величко В.Л. [электронный ресурс]. <https://proza.ru/2012/03/23/21877>
11. Издан указ «О Временных Правилах об Обществах и Союзах». Президентская библиотека им. Б. Ельцина. [электронный ресурс]. <HTTPS://WWW.PRLIB.RU/HISTORY/619098>
12. О временных правилах об обществах и союзах :: Именной Высочайший указ 4 марта 1906 г. [электронный ресурс] / 3 ПСЗ. Т 26. № 27479. Собрание узаконений. 1906. 7 марта. Отд. I. Ст. 308. <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/8413-o-vremennyh-pravilah-ob-obschestvah-i-soyuzah#mode/inspect/page/1/zoom/4>

Redaksiyaya daxil olub 08.02.2024